

Slavomil Fischer, Jiří Škoda

SOCIÁLNÍ PATOLOGIE

**Závažné sociálně patologické jevy, příčiny,
prevence, možnosti řešení**

2., rozšířené a aktualizované vydání

 GRADA®

Slavomil Fischer, Jiří Škoda

SOCIÁLNÍ PATOLOGIE

Závažné sociálně patologické
jevy, příčiny, prevence,
možnosti řešení

2., rozšířené a aktualizované vydání

Grada Publishing

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Publikace vznikla na základě grantu GA406/09/0367 – Tvorba, validizace a standardizace nástroje pro diagnostiku delikventního chování (2009–2011, GA0/GA)

PhDr. Slavomil Fischer, Ph.D., MBA
doc. PhDr. Jiří Škoda, Ph.D.

SOCIÁLNÍ PATOLOGIE

Závažné sociálně patologické jevy, příčiny, prevence, možnosti řešení
2., rozšířené a aktualizované vydání

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE:

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 5634. publikaci

Recenzovali:

doc. MUDr. Ilja Žukov, CSc.
doc. PaedDr. Pavel Doulík, Ph.D.

Odpovědná redaktorka Helena Varšavská
Sazba a zlom Antonín Plicka
Návrh a zpracování obálky Michal Němec
Počet stran 232
Vydání 1., 2014

Vytiskla Tiskárna v Ráji, s.r.o., Pardubice

© Grada Publishing, a.s., 2014
Cover Photo © allphoto.cz

ISBN 978-80-247-5046-0

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE:

ISBN 978-80-247-9416-7 (ve formátu PDF)
ISBN 978-80-247-9417-4 (ve formátu EPUB)

Obsah

Úvod	11
------	----

TEORETICKÁ VÝCHODISKA

1. Základní pojmy sociální patologie a deviace	15
1.1 Sociální deviace a sociální patologie	15
1.2 Sociální patologie z pohledu vědních disciplín	17
Pohled absolutistický	18
Pohled moralizující	18
Medicínský pohled	18
Statistický pohled	18
Relativistický pohled	19
1.3 Shrnutí	19
2. Normalita a abnormalita	21
2.1 Norma a konformita	21
2.2 Vymezení normality, vybraná pojetí	22
Statistické pojetí normality	23
Sociokulturní pojetí normality	24
Norma skupiny	25
Mediální norma	26
Funkční pojetí	26
2.3 Shrnutí	27
3. Zdroje a příčiny sociálně patologických jevů a deviace	29
3.1 Etiologie sociálně patologických jevů a chování	29
3.2 Teorie zdrojů sociální patologie	31
Biologicko-psychologické teorie	31
Sociálně psychologické teorie	34
Sociologické teorie	37
3.3 Shrnutí	43

PROBLEMATIKA ZÁVAŽNÝCH SOCIÁLNĚ PATOLOGICKÝCH JEVŮ

4. Agresivita a násilí	47
4.1 Vymezení agresivity a násilí z pohledu sociální patologie	47
4.2 Druhy agresivity	48

Zlostná agresivita	49
Instrumentální agresivita	49
Spontánní agresivita	49
4.3 Příčiny agresivity a násilí	51
Biologické dispozice	51
Sociokulturní dispozice	52
4.4 Sociální aspekty spojené s agresivitou a násilím	53
Sledování násilí	54
Vandalismus	56
4.5 Prevence a možnosti eliminace agresivity	57
Ovlivňování veřejnosti	57
Psychoterapie	57
Farmakologická léčba	58
4.6 Shrnutí	58
5. Suicidiální jednání	59
5.1 Úvod do problematiky suicidality	59
5.2 Motivace suicidiálního jednání	63
5.3 Způsoby provedení suicidia	64
5.4 Příčiny suicidiálního jednání	68
Faktory obecně medicínské	69
Faktory psychické	69
Faktory demografické	71
Faktory sociální	72
Biologické predispozice	73
5.5 Postoj společnosti, možnosti řešení a prevence suicidality	74
Asistovaná sebevražda	76
5.6 Sebeпоškození	77
5.7 Shrnutí	79
6. Zneužívání psychoaktivních látek	81
6.1 Psychoaktivní látky	81
6.2 Poruchy vyvolané v souvislosti se zneužíváním psychoaktivních látek	84
6.3 Faktory zvyšující pravděpodobnost rozvoje závislosti na psychoaktivních látkách	88
Genetické predispozice	88
Biologické predispozice	89
Psychické faktory	89
Sociální faktory	90
6.4 Závislost a škodlivé užívání alkoholu	91
Vznik a rozvoj závislosti	93
Vliv alkoholové závislosti na organismus	94
6.5 Závislost a škodlivé užívání vybraných nealkoholových látek	95

Vznik a rozvoj závislosti	95
Závislost na nikotinu	96
Závislost na opioidech	97
Závislost na kanabinoidech	100
Závislost na sedativech a hypnotikách	101
Závislost na stimulantcích	102
Závislost na organických rozpouštědlech	104
Závislost na halucinogenech	105
6.6 Sociální důsledky, možnosti léčby a prevence	107
Sociální důsledky alkoholové závislosti	108
Léčení alkoholové závislosti	108
Sociální důsledky závislosti na nealkoholových psychoaktivních látkách (drogách)	110
Nefarmakologická léčba závislosti na nealkoholových psychoaktivních látkách (drogách)	111
6.7 Shrnutí	112
7. Návykové a impulzivní poruchy	113
7.1 Společné charakteristiky návykových a impulzivních poruch	113
7.2 Příčiny vzniku návykových a impulzivních poruch	115
7.3 Jednotlivé návykové a impulzivní poruchy	115
Patologické hráčství	115
Patologické zakládání požárů (pyromanie)	117
Patologické krádeží (kleptomanie)	119
Trichotillomanie	120
Jiné návykové a impulzivní poruchy	121
7.4 Důsledky návykových a impulzivních poruch	122
7.5 Možnosti léčby návykových a impulzivních poruch	122
7.6 Shrnutí	123
8. Novodobé nelátkové závislosti	125
8.1 Netholismus – závislost na internetu	127
8.2 Oniomanie – závislost na nakupování	131
8.3 Nomofobie – závislost na mobilních telefonech	133
8.4 Workoholismus	137
8.5 Dysmorfofobie, bigorexie	139
8.6 Shrnutí	141
9. Body image a její sociálně patologické projevy	143
9.1 Vymezení základních pojmů	144
Sebesystém (self-system)	144
Sebepojetí (self-concept)	144

9.2 Tělesné sebepojetí (physical self-concept, body image)	145
9.3 Body image a poruchy příjmu potravy	146
9.4 Body image a obezita	148
9.5 Body image a BMI	149
9.6 Výsměch a body image	150
9.7 Shrnutí	152
10. Sociálně patologické jevy spojené s prostředím rodiny	155
10.1 Rodina jako zdroj vzniku a rozvoje sociálně patologických jevů	155
10.2 Poruchy ve výchově a funkcích rodinného prostředí	156
Poruchy rodičovské role	156
Dysfunkční a afunkční rodina	158
Základní problémy ústavní péče	159
10.3 Syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte (syndrom CAN)	160
Vymezení pojmu	160
Epidemiologie	161
Fyzické týrání a jeho formy	161
Psychické týrání a jeho formy	161
Sexuální zneužívání a jeho formy	162
Zanedbávání a jeho formy	162
Sekundární viktimizace	163
Münchhausenův syndrom by proxy	163
10.4 Psychická deprivace v dětství	163
10.5 Rizikové faktory a sociální důsledky nevhodného působení rodiny	164
Rizikové faktory a důsledky psychické deprivace	164
Rizikové faktory a důsledky týrání	165
Rizikové faktory a zneužívání	165
10.6 Shrnutí	167
11. Kriminalita a delikvence	169
11.1 Vymezení pojmů kriminalita a delikvence	169
11.2 Faktory zvyšující pravděpodobnost vzniku a rozvoje kriminálního a delikventního chování	170
Biologické faktory	171
Psychické faktory	172
Sociální faktory	172
11.3 Osobnostní charakteristiky delikventů	176
11.4 Riziko nebezpečnosti a motivace k nápravě	179
Míra rizika nebezpečnosti	179
Sofistikovanost, úroveň morální vyspělosti	179
Možnost léčby, motivace a ochota k nápravě	180
11.5 Antisociální chování v důsledku negativního vývoje v dětství a adolescenci	181

11.6	Typologie delikventní subkultury	183
	Socializovaný typ	183
	Neurotický typ	184
	Nesocializovaný typ (defektně socializovaný, psychopatický)	184
	Mentálně insuficientní typ (nedostačivý)	185
	Deviantně socializovaný typ	186
	Typ s masivní psychickou poruchou (psychotický)	186
11.7	Penitenciární proces a jeho zvláštnosti	187
	Psychosociální problémy spojené s obviněním	187
	Psychosociální problémy spojené s vazebním uvězněním	188
	Reakce na vazební uvěznění	192
	Výkon trestu odnětí svobody	196
	Prizonizace	197
	Sociální specifika výkonu trestu odnětí svobody	200
11.8	Možnosti práce s delikventními jedinci	202
	Působení na obviněné	202
	Zacházení s odsouzenými	203
	Pracovní aktivity a programy	204
	Vzdělávání	205
	Speciálně výchovné aktivity	205
	Zájmové aktivity	206
	Utváření vnějších vztahů	207
11.9	Práce se specifickými skupinami odsouzených	208
11.10	Účinnost terapie a práce s odsouzenými	211
	Probace a mediace	212
11.11	Shrnutí	213
	Použitá literatura	215
	Jmenný rejstřík	227
	Věcný rejstřík	229

Předkládaná publikace navazuje na původní text monografie *Sociální patologie. Analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů* vydaný nakladatelstvím Grada Publishing v roce 2009. Původní publikace byla podrobena značné revizi, nově předkládaný text je doplněn a do různé míry rozšířen o aktuální poznatky z teorie a praxe. Doplněny jsou také výsledky vlastních výzkumných studií a šetření, které byly realizovány autory v rámci jejich odborné činnosti. Většinou tyto výzkumy souvisely s řešením grantových projektů na univerzitní úrovni nebo i pro Grantovou agenturu ČR (406/09/0367).

Nové zpracování odborné publikace o závažných sociálně patologických jevech si, stejně jako tomu bylo v případě předchozí knihy, vyžádal zájem ze strany odborné, ale i širší veřejnosti. Zájem o problematiku jevů, které jsou většinou společností vnímány jako škodlivé a pro společnost nežádoucí, nebo až nepřijatelné, je stále zvýšený. Pozornost je upřena zejména na možnosti, jak tyto negativní jevy řešit, nebo alespoň usměrnit do společensky přijatelné podoby. Na to jsme se snažili v této nové publikaci reagovat. Doplnění a rozšíření jednotlivých kapitol knihy se týká samozřejmě také nových skutečností, které souvisejí s příčinami a zdroji sociální patologie. Akcent byl kladen na nové poznatky, které se týkají možnosti jejího řešení. To se odráží ve zvoleném názvu *Sociální patologie. Závažné sociálně patologické jevy, příčiny, prevence, možnosti řešení*.

Pro studium problematiky sociálně patologických jevů je zcela jistě k dispozici řada velmi erudovaných, vysoce odborných publikací. Tyto monografie jsou ale ve skutečnosti určeny jen úzké skupině odborníků. Porozumění textu a diskutovaným výsledkům předpokládá značnou teoretickou připravenost. Sociální patologie je totiž multidisciplinární disciplína, která se snaží o popis společensky nepřijatelných jevů z pohledu různých vědních disciplín a přináší v této oblasti zároveň řadu nových výzkumných zjištění, která je nutné reflektovat.

Dále se také můžeme setkat s velkým množstvím publikací, jež se snaží v lepším případě o popularizaci různých případů a událostí, ke které problematika sociálně patologických jevů svádí. Bohužel se může jednat o snahu zaujmout spíše na základě reklamy, senzace, zjednodušujícího přístupu, bez ambice rozkrýt hlubší souvislosti daných sociálně patologických jevů. Odborných publikací, které by byly využitelné jak pro odborníky a specialisty, tak i pro studenty a další případné zájemce, je bohužel poskrovnu.

Naše nově zpracovaná publikace je určena zejména výše naznačeným skupinám zájemců. Publikace může být zcela určitě využita odborníky a pracovníky, kteří se na řešení sociálně deviantních a patologických jevů již přímo konkrétně podílejí. Své uplatnění nalezne u specialistů a vědeckých pracovníků. Je ale také určena vysokoškolským studentům všech oborů, jejichž pozdější uplatnění bychom mohli charakterizovat jako pomáhající profese. Je tedy připravena například pro budoucí vychovatele, sociální pracovníky, terapeuty, etopedy, speciálním pedagogy apod. Stejně tak je určena studentům učitelských a zdravotnických oborů. S řadou problémů

diskutovaných v textu se mohou ve své praxi také setkávat. Vzhledem ke společenskému zájmu o projednávaná témata pak může být využita i dalšími zájemci z řad širší veřejnosti.

Předložený text se nejprve zabývá obecnými teoretickými východisky sociální patologie. Věnuje se vymezení základních pojmů a takových otázek, jako jsou problematika norem a jejich proměny, teorie zdrojů a příčin vzniku a rozvoje sociálně patologických jevů a poruch chování. V další části textu jsou rozebírána zvláště společensky závažná témata. Patří mezi ně problematika závislostí, agresivity a násilí, suicidality, patologických jevů v prostředí rodiny a v neposlední řadě delikvence a kriminality.

Jsme si vědomi skutečnosti, že předložená publikace nemůže poskytnout vyčerpávající informaci o každém sociálně patologickém jevu. Tato problematika je natolik obsáhlá a složitá, že je otázkou, zda ji vůbec lze celou s ohledem na omezený prostor i čas postihnout a komplexní formou zpracovat. Pozornost je proto věnována jevům s vyšší mírou společenské nebezpečnosti. Pro odborníky, specialisty a další pracovníky působící v oblasti pedagogických a psychosociálních věd je znalost a pochopení souvislostí spojených se vznikem i rozvojem sociálně patologických jevů a chování základní podmínkou úspěšnosti při nacházení možností jejich řešení. Publikace klade při rozboru jednotlivých jevů a možností jejich řešení důraz na morální a etopedické hledisko. Text je doplněn o řadu našich vlastních zkušeností a zkušeností našich kolegů z praxe. Věříme, že tyto poznatky budou pro ty, kteří si publikaci přečtou, využitelné v jejich práci a obecně také v životě.

TEORETICKÁ
VÝCHODISKA

1. Základní pojmy sociální patologie a deviace

V posledních letech můžeme zaznamenat značný nárůst jevů, které označujeme jako sociálně patologické. Jedná se o variabilní škálu jevů, které vnímáme z hlediska společenského hodnocení jako nechtěné, nežádoucí, nebo až nepřijatelné. Každý takový jev má svoji míru společenské nebezpečnosti. Čím je tato škodlivost a nebezpečnost pro společnost vyšší, tím větší je také zájem o jeho řešení. Problematika takových jevů, jako jsou např. závislostní chování, delikvence, kriminalita, organizovaný zločin apod., se netýká pouze České republiky. Jedná se o celosvětově závažné otázky. V případě, že by současný trend vývoje těchto nežádoucích jevů z hlediska kvantitativního i kvalitativního pokračoval, došlo by zcela jistě k ohrožení vývoje celé společnosti a jednotlivců, kteří v ní žijí.

Cílem této kapitoly je:

- ❑ vysvětlit základní pojmy používané při vymezení patologických a deviantních jevů ve společnosti;
- ❑ podat stručný přehled různých přístupů a pohledů na sociálně patologické jevy z hlediska různých vědních disciplín.

Klíčová slova: sociální patologie, sociální deviace, sociální dezorganizace, toleranční limit.

1.1 Sociální deviace a sociální patologie

Vyslovíme-li pojem sociální patologie (z lat. *pathos* – utrpení, choroba), nejedná se o samostatný vědní obor. Jde o souhrnné označení nezdravých, abnormálních a obecně nežádoucích společenských jevů. Na studiu a popisu těchto jevů se podílí řada vědních disciplín, zejména sociologie, psychologie, medicína, speciální pedagogika, etopedie a další. Jednotlivé vědní disciplíny se zabývají studiem a rozbořením příčin a faktorů, které vedly ke vzniku konkrétních sociálně patologických jevů. Také se zabývají analýzou zdrojů a příčin, které umožňují jejich existenci ve společnosti. Dále také stanovují a aplikují preventivní a korektivní doporučení a postupy, jejichž společným cílem je obecně jejich eliminace.¹ Sociální patologie se tedy zabývá zákonitostmi ta-

¹ Fischer, S. Etopedie v penitenciární praxi. Ústí nad Labem: UJEP, 2006.

kových způsobů chování, které společnost hodnotí jako nežádoucí, protože porušují její sociální, morální či právní normy.²

Sociální patologie bylo původně označení jednoho z odvětví sociologie. Zavedení tohoto pojmu a odvětví je spojováno s prací H. Spencera, zastávce tzv. organicistického proudu v sociologii. Tato koncepce se vyznačuje důrazem na podobnost rysů lidské společnosti a biologického organismu. Spencerův přístup hledal paralelu mezi patologií (nemocí) a patologií jako chorobou společnosti.³ E. Durkheim považuje sociální patologii za vědu o chorobách a nepříznivých skutečnostech v rámci dané společnosti, které se stávají její organickou součástí.

V současné době je tento pojem někdy nahrazován a označován jako sociální deviace nebo také sociální dezorganizace. Pojem sociální patologie se ale od pojmu sociální deviace liší. Jevy, které jsou označovány za deviantní, nemusí být totiž vždy patologické. Sociálně patologické jevy jsou vždy pro společnost či jednotlivce negativní, což v případě deviantních jevů platit nemusí. Proto je při vymezování pojmů vhodné oba pojmy rozlišovat.

Sociální deviace (z lat. *deviatio* – odchylka, úchylka) je definována jako způsob jednání, které není konformní vůči společenské normě, jež je akceptována většinovou populací.⁴ Jak jsme výše uvedli, za sociální deviaci je považováno narušení jakékoli sociální normy. To znamená nejen takové normy, jejíž porušení může být morálně nebo právním způsobem sankcionováno.

Deviace je obecně definována jako kterákoli odchylka od normální struktury či funkce. Může se vyskytovat u jakéhokoli jevu v přírodě či ve společnosti. Na rozdíl od sociální patologie je pojem deviace hodnotově a emocionálně neutrální.⁵ V praxi však převládá pojetí deviace v negativním slova smyslu. Proto se můžeme v literatuře⁶ setkat s rozlišením deviantních způsobů chování na deviaci pozitivní a deviaci negativní.

Toto rozlišení zřetelným způsobem poukazuje na skutečnost, že sociální deviací je každá odchylka od společenské normy. Jde o jakékoli překročení normativu, například přehánění, extrémní postoje a způsoby chování. Příkladem může být alkoholismus a naopak extrémní formy jeho potírání (prohibice).

Sociální deviace a patologie jsou značně relativní jevy. Je přirozené, že jsme každodenně svědky porušování různých norem. Vždyť je někdy porušujeme i my sami. Je nezbytné si uvědomit, že žádná sociální norma není a ani nemůže být dodržována z důvodu jedinečnosti individua přesně a stejným způsobem. V každém sociálním prostředí existuje proto nepsaný toleranční limit. Ten je proměnlivý v čase a z hlediska aktuální úrovně sociokulturního poznání konkrétní společnosti. Různé skupiny, jednotlivé společenské subkultury i jednotlivci se liší svými vzorci chování, které do uvedeného limitu tolerance zapadají. Toleranční limit bychom mohli vymezit jako míru variability snášenlivosti k chování a dodržování norem druhými jednotlivci.

² Hrčka, M. Sociální deviace. Praha: Slon, 2001.

³ Kapr, J. et al. Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny. Praha: Slon, 1991.

⁴ Fischer, S. Etopedie v penitenciární praxi. Ústí nad Labem: UJEP, 2006.

⁵ Hrčka, M. Sociální deviace. Praha: Slon, 2001.

⁶ Kapr, J. et al. Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny. Praha: Slon, 1991.

Proto je namísto zmínit koncepci tzv. objektivní deviace.⁷ Pro tento přístup zůstává také rozhodujícím kritériem porušení normy. V rámci jejího překročení však sleduje a zdůrazňuje splnění dalších podmínek. K těmto podmínkám patří mimo jiné zejména:

- ❑ opakovatelnost, porušování normy v čase a v různých teritoriích;
- ❑ hromadnost, porušování se musí objevovat ve větších skupinách populace;
- ❑ společenská závažnost, která je konkrétnímu chování přisuzována v daném sociokulturním prostředí;
- ❑ etiologická identita, umožňující predikci daného deviantního jevu.

Sociální dezorganizace je spíše pojímána jako narušení nebo rozklad systému norem společnosti. Tento pojem uvedla do sociologie a příbuzných disciplín tzv. chicagská škola.⁸ Přístup jejich představitelů byl ekologický a urbanistický. Chicagská škola byla pojmenována podle katedry sociologie chicagské univerzity (University of Chicago). K nejznámějším patří např. E. F. Frazier, E. Hughes, F. Znaniecki, R. S. Cavan a dále také E. Surherland a G. H. Mead. Předmětem zájmu jejich zkoumání byla zejména kriminalita. Důraz byl soustředěn spíše na sociální procesy než na řešení samotného problému, tj. přímo na konkrétní sociálně patologický jev.⁹

Cohen¹⁰ hovoří o normativním rozkladu a vzorcích chování ve společnosti. Společnost je rozkládána jako systém a nemusí dojít k rozkladu všech jeho jednotlivých složek. V důsledku dezorganizace a normativního rozkladu vznikají životní způsoby a vzorce chování, které jsou pro společnost patologické.

Sociální patologie a také deviace tedy spíše preferují východisko spočívající v zaměření své pozornosti na jedince a etiologii jeho deviantního jednání. Koncepce sociální dezorganizace poukazuje na širší společenské aspekty příčin vzniku patologických jevů.

1.2 Sociální patologie z pohledu vědních disciplín

Sociální patologii a deviaci je možné posuzovat z mnoha pohledů. Tyto pohledy jsou determinovány různými vědními obory, které se na zkoumání a řešení sociálně patologických jevů v různé míře a v různých souvislostech podílejí. Jsou jimi především sociologie a psychologie (zejména sociální psychologie a psychopatologie). Zkoumání i řešení se týká ale také oborů medicínských, práva apod. V průběhu zkoumání jednotlivých faktorů a zákonitostí, které se

⁷ Giddens, A. Sociologie. Praha: Argo, 1999, s. 185.

⁸ Munková, G. Sociální deviace. Praha: Karolinum, 2001.

⁹ Hřčka, M. Sociální deviace. Praha: Slon, 2001.

¹⁰ Kapr, J. et al. Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny. Praha: Slon, 1991.

sociálně deviantními jevy souvisejí, se chronologicky v teorii sociální patologie objevilo několik následujících pohledů.¹¹

Pohled absolutistický

Tento pohled lze charakterizovat jako představu existence absolutně jednoznačných a srozumitelných sociálních norem. Tyto normy jsou platné pro všechny členy společnosti, pro všechny její jednotlivé struktury. Jakékoliv odlišné chování je nepřijatelné, a tudíž deviantní. Jedná se o pohled a přístup extrémní.

Pohled moralizující

Moralizující pohled lze považovat stejně jako předchozí také za relativně extrémní. Společnost a její členové jsou dle této koncepce rozlišováni do dvou skupin. První skupinou jsou morální nedevianti, kteří se vždy řídí společenskými pravidly. Ta zásadně neporušují. Druhá je pak tvořena tzv. nemorálními devianty. V tomto případě se jedná o asociální jedince, přičemž nemorálnost je jejich vrozenou dispozicí. Společnost jim pak příslušnost k této kategorii pouze přisuzuje.

Medicínský pohled

Tento pohled si našel a udržel své místo i v současné sociologické literatuře právě v rámci sociální patologie. Deviantní chování je dáváno do souvislosti se stavem společnosti a je nazíráno jako příznak její nemoci. Lidský a společenský organismus je vnímán analogicky. Deviace je vnímána jako nemoc a produkt nesouladu mezi jednotlivými částmi sociálního systému. Rozšíření patologických jevů signalizuje, že společnost není v pořádku.

Statistický pohled

Tento pohled na sociálně patologické jevy je charakteristický pro vědní obory upřednostňující empirický výzkum a kvantitativní hledisko před kvalitativním rozbořením jednotlivých aspektů, které s těmito jevy souvisejí. Odchylka v chování je chápána jako určitá vzdálenost od průměru. Takové jevy, které jsou mimo statistickou normu (mimo směrodatné odchylky), jsou abnormální a deviantní (ne však vždy patologické). K nedostatkům patří ignorace různých sociálních sou-

¹¹ Bursik, R. J. Urban Dynamics and Ecological Studies of Delinquency. Social Forces, 1983, 63, s. 393–413.

vislostí. Tento přístup nezachycuje interpersonální reakce, společenské standardy nebo mínění veřejnosti. Nebere v úvahu ani různé varianty přinucení ke konformitě.

Relativistický pohled

Relativistický pohled je charakteristický pro současnost. Od tradičních pohledů se liší stanoviskem, podle něhož lze způsobům chování, kulturním symbolům a dalším sociálním produktům porozumět pouze v kontextu té kultury a společnosti, jejíž jsou organickou součástí. Deviace a patologie tak může být posuzována pouze z hlediska konkrétního sociokulturního prostředí, ve kterém k ní došlo.

Relativistický pohled se vyhýbá všem úskalím a problémům, které přinášejí pohledy předcházející. Snaží se na deviantní jevy hledět jako na chování, které může být definováno jako deviantní v jednom kontextu, zatímco ve druhém může být zcela konformní. Jednání označované za škodlivé a nežádoucí může být totiž v jiné společnosti vysoce pozitivně hodnoceno.

1.3 Shrnutí

Pojem sociální patologie je souhrnným označením nezdravých, abnormálních a obecně nežádoucích společenských jevů. V současné době je tento pojem někdy také nahrazován pojmem sociální deviace nebo sociální dezorganizace. Pojem sociální patologie se od pojmu sociální deviace i sociální dezorganizace liší. Jevy, které jsou označovány za deviantní, nemusí být vždy patologické. Sociálně patologické jevy jsou vždy pro společnost či jednotlivce negativní, což v případě deviantních jevů platit nemusí. Proto je při vymezování pojmů nezbytné uvedené pojmy rozlišovat.

Sociální patologie a také deviace dále spíše preferují východisko spočívající v zaměření své pozornosti na jedince a etiologii jeho deviantního jednání. Koncepce sociální dezorganizace poukazuje na širší společenské aspekty příčin vzniku patologických jevů.

Otázky a problémy k úvaze:

- ❑ Pokuste se porovnat míru vaší tolerance k chování těch, kteří jsou mladší, ke spoluvrstevníkům a ke starším. Liší se vaše tolerance i v porovnání se členy vaší rodiny? V čem spočívá případný rozdíl?
- ❑ Liší se míra vaší tolerance vůči alkoholismu a zneužívání tzv. tvrdých drog? Pokud ano, co je podstatou rozdílu?
- ❑ Přikláníte se spíše k řešení orientovanému na jednotlivce a na konkrétní nežádoucí problém, nebo na změny společenského systému (struktury)? Pokuste se svůj postoj zdůvodnit.

2. Normalita a abnormalita

Společenská pravidla nebo společenské normy jsou nezbytnou součástí života člověka a celé společnosti. Určují totiž vzorce a způsoby chování jednotlivců a skupin jako přiměřené a přijatelné, chtěné a žádoucí. Také stanoví, kdy je chování pro společnost nepřiměřené, nežádoucí, respektive až nepřijatelné. V případě, že by se lidé těmito pravidly neřídili, žili by v prostředí charakterizovaném jako chaos a zmatek.

Cílem této kapitoly je:

- ▣ poukázat na různé přístupy vysvětlující normalitu a abnormalitu chování a společenských jevů;
- ▣ poukázat na obtížnost vymezení normality a na rozmanité faktory, které mohou toto vymezení ovlivňovat.

Klíčová slova: norma, normalita, abnormalita, konformita, statistické pojetí normality, sociokulturní norma.

2.1 Norma a konformita

Každý člověk si osvojí a vytvoří v průběhu svého života a praxe určitá pravidla, podle nichž se pak obecně řídí. Jedná se jednak o pravidla neuvědomovaná, osvojená již od dětství. Jako příklad lze uvést dle Giddense¹² pravidla a normy běžné sociální interakce a komunikace. Rovněž se jedná o normy a pravidla uvědomovaná, jež lidé dodržují a řídí se jimi proto, že je považují za společensky správná a prospěšná.

Je zcela přirozené, že se denně setkáváme se značným počtem způsobů chování v různých situacích, kdy dochází k různě významným odchylkám od norem. Jednak je to způsobeno biologickou a psychosociální jedinečností každého člověka, dále pak řadou dalších sociálních faktorů. Normy se mohou lišit nejen mezi kulturami, ale i mezi různými subkulturami jedné společnosti. To, co je u jedné skupiny obyvatel považováno za normální, může být jinou skupinou již považováno za deviantní a abnormální jev.

Proto je důležité poukázat na otázku konformity. Tento pojem můžeme obecně definovat jako přizpůsobivost něčemu, v našem případě přizpůsobování se psaným i nepsaným společenským pravidlům a normám. Konformní chování je podporováno různými společenskými reakcemi vůči dodržování či porušování společenských pravidel a norem. V podstatě se jedná o reakce:

¹² Giddens, A. Sociologie. Praha: Argo, 1999, s. 186.

- Pozitivní, tj. různé typy formálních a neformálních odměn (pochvaly, ocenění apod.).
- Negativní, tj. různé druhy opět formálních a neformálních trestů (na škále od rodičovského pokárání po uvěznění).

Negativní reakce, sankce, jejichž význam spočívá v zajištění dodržování společenských pravidel a norem, pak můžeme dělit na:

- Formální, kdy se jedná o sankce stanovené na základě zákonných norem a pravidel, které lidé musí dodržovat. K realizaci jsou společností zřizovány specializované instituce pro kontrolu a ukládání výše uvedených sankcí (kontrolní orgány, soudy apod.).
- Neformální, kdy se jedná o minimálně organizované reakce vůči deviantním projevům a způsobům chování.

Pokud se jedná o nepsaná pravidla a normy společenského soužití, každý si v průběhu socializace vytváří hodnotící kritéria, determinovaná výše zmíněnými společenskými reakcemi, a ta pak používá. Přesto se každému stane, že si není spolehlivě jist, jakým způsobem by měl určitý jev hodnotit. Tato pochybnost je přirozená a oprávněná. Stanovit a definovat to, co je normální a co již není normální, je totiž často značně obtížné. Norma je sice obecně hodnotící kritérium pro to, co je v konkrétním případě běžné (normální) a co nežádoucí (abnormální, deviantní). Jedná se však o značně subjektivní proměnnou, jejíž hranice se v průběhu společenského vývoje může měnit a posouvat.

2.2 Vymezení normality, vybraná pojetí

Vymezení normy a normality závisí na aktuální úrovni poznání v konkrétní společnosti. Mnohé vzorce chování mohou být považovány za abnormální (deviantní) jen z důvodu chybějící zkušenosti a nesrozumitelnosti. V takovém případě může dle Vágnerové¹³ převažovat u postoje jeho emotivní složka. Neznámé je odmítáno z důvodů frustrace potřeb bezpečí a jistoty, vzhledem k chybějící zkušenosti a potřebným vzorcům chování.

Kritéria normy se v průběhu společenského vývoje různým způsobem mění. Značný vliv má na vymezení toho, co je normální a co není, faktor času. V průběhu společenského vývoje dochází vlivem dynamiky a řady vnitřních a vnějších faktorů ke změnám v oblasti společenských hodnot a z nich vyplývajících postojů. To má značný vliv na kritéria pro posuzování toho, co je normální a co již není. Mění se míra tolerance k různým jevům a vzorcům chování. Ta se může jak zvětšovat, tak snižovat.

Pro hodnocení toho, co je normální, mají význam také vývojové faktory. Větší toleranci při hodnocení normality chování můžeme pozorovat u chování dětí. Je zde totiž respektována

¹³ Vágnerová, M. Psychopatologie pro pomáhající profese. Praha: Portál, 2004, s. 21, 25.

skutečnost, že vývoj dětí může probíhat odlišně. Určité projevy chování mohou mít ve vztahu k určitým vývojovým obdobím odlišný význam. Význam samozřejmě mají i okolnosti, za kterých se projevuje.

Jako příklad lze uvést odmítání cizí autority (z důvodu strachu) ve věku batolete. V takovém případě se jedná o normální chování. V mladším školním věku je tomu již naopak. Takové chování může být klasifikováno jako porucha, tedy mimo normu. Podobně vyšší míra tolerance může být pozorována u osob starých. Může se jednat o shovívavost vzhledem k onemocnění nebo k přirozeným osobnostním změnám.

Hodnocení normality chování je také odlišné vzhledem k dosažené úrovni vývoje hodnotitele. Jiný názor, a tedy hodnocení můžeme zaznamenat (a také předpokládat) u dětí, u dospívajících a u dospělých.

Rozlišení, co je ještě normální a co je již odchylkou od společenské normy (abnormalitou), tedy není jednoduché. Vymezení závisí na teoretickém přístupu, na použitém měřítku. Hranice mezi normální a abnormální variantou kterékoliv společenské normy je pohyblivá. Nemůže být jednoznačně a přesně určena, mění se totiž v čase a dle aktuálního sociálního kontextu.

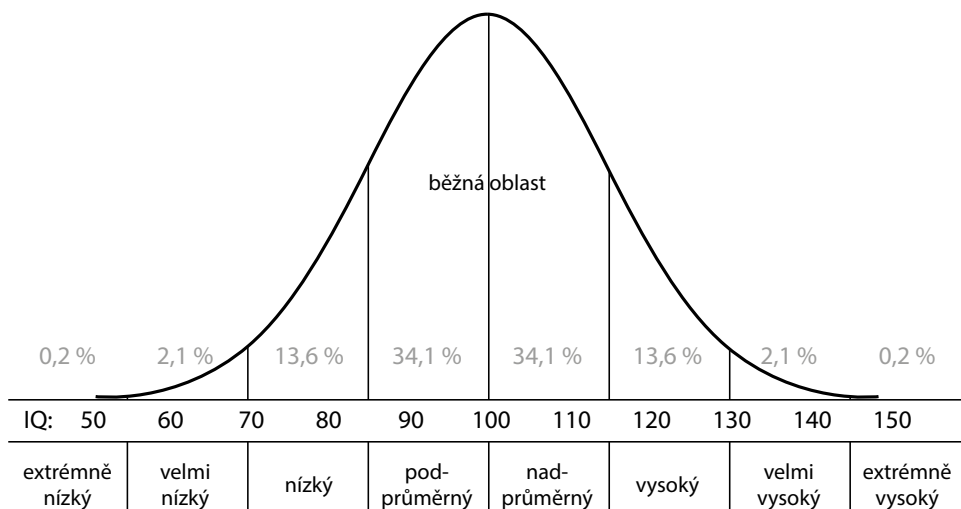
Hranice normy je tedy pohyblivá, normalita může být posuzována podle mnoha různých kritérií, v závislosti na okolnostech, které toto hodnocení vyžadují.¹⁴ K pojetí normality lze totiž přistupovat z různých teoretických východisek. K nejužívanějším patří následující východiska.

Statistické pojetí normality

V případě statistického přístupu k vymezení normality je toto vymezení závislé na četnosti nebo intenzitě posuzovaných projevů. Takový způsob je používán zejména tehdy, jestliže lze hodnocený společenský jev nějakým způsobem kvantifikovat (změřit, číselně vyjádřit). Můžeme posuzovat četnost nějakého projevu (např. počet pozitivních dávek drogy za stanovené období) nebo jeho intenzitu (růst množství této drogy). Předností tohoto pojetí je relativní objektivnost a exaktnost.

Se statistickým pojetím jsou přesto spojeny i různé nevýhody. Při tomto pojetí pracujeme s ukazateli, kterými jsou aritmetický průměr a směrodatná odchylka. Průměr představuje pásmo s nejvyšší četností sledovaného jevu. Vzdálenost mezi oběma odchylkami určuje míru variability tohoto jevu (čím je širší, tím větší je tolerance). Hodnota pohybující se za hranicemi odchylek je považována za abnormalitu (deviaci). Tímto způsobem jsme schopni rozlišit hodnoty průměrné a průměru vzdálené až extrémní (abnormální). Zpravidla platí, že to, co je v daném společenství časté, není posuzováno jako abnormální. Jednou z nevýhod tohoto pojetí je abnormalita jevů, které mohou být společensky žádoucí a společnosti prospěšné. Například abnormální úroveň rozumových schopností může být pod průměrem (mentální retardace) nebo nad ním (genialita).

¹⁴ Vágnerová, M. Psychopatologie pro pomáhající profese. Praha: Portál, 2004, s. 21–25.

Obr. 1 Rozložení IQ v populaci (Gaussova křivka)

O abnormalitu se jedná v případě 70 bodů IQ, což je hranice pro mentální retardaci.¹⁵ Druhým pólem je hranice 130 bodů, kdy se jedná o genialitu. Nelze pochybovat o tom, že jedinci patřící do obou skupin jsou specifictví, kdo by si ale nepřál mít geniálního potomka.

Sociokulturní pojetí normality

V případě tohoto přístupu je hodnocení normy sociokulturně podmíněno, za normální bývá považováno to, co je v dané společnosti a kultuře obvyklé. Norma je vymezena společenskými kritérii ve vztahu k tradici. Míra tolerance společnosti k určitým odchylkám od normy může být různá, může se v průběhu času měnit. V případě sociokulturního pojetí normy a normality může docházet ke stereotypním postojům k jevům, se kterými nemá daná společnost dostatek zkušeností. Z důvodu dosud nenaučených potřebných vzorců chování a chybějící adaptace často dochází k postojům s preferencí jejich emoční složky. Takové jevy, které nemusí být společensky nebezpečné, ba dokonce naopak mohou vést k jejímu rozvoji, jsou odmítány. Odmítání může být doprovázeno různými projevy kopírujícími typ aktuálních obranných mechanismů.

Jako příklad můžeme uvést postoje vůči imigrantům a jejich sociokulturním odlišnostem. Na jedné straně jsou to rasové postoje, výmysly o nevláčetelných nemocech, slovní agrese, tj. útok jako forma obranného mechanismu. V případě únikových variant se může jednat o nezáměr zaměstnanců různých úřadů o řešení jejich problémů, naprostou ignoraci, přehlížení dětí v školním prostředí apod.

¹⁵ Mezinárodní klasifikace nemocí, 10. revize. Praha: ÚZIS ČR, 1992.

Dalším problémem je vliv médií na vývoj normy a variabilitu její tolerance. Média mohou působit v pozitivním smyslu. Mohou vzdělávat, vysvětlovat apod. Bohužel často ale mohou mít vliv negativní. Pokud je cíl médií spojen s maximalizací zisku, mohou zaujímat morální cíle s nadsázkou až poslední příčku. To, co nemusí být pro společnost prospěšné, může být médií proklamováno opačně. Někdy také hovoříme o mediální normě. Toto pojetí je předmětem další části textu.

Reklama úzce souvisí s psychickou manipulací, je propojena s obchodními zájmy. Například vzorem pro malá děvčátka se stala panenka Barbie. Tato generace pak byla vystavena tlaku médií – v rámci reklam, ale i seriálů byly ukazovány jako vzory ženy mající vizáž jako tato panenka. K dosažení jejich podoby byly doporučovány různé diety a medikamenty, zkrátka obrovský obchod založený na manipulaci. Důsledků byla a je celá řada. K patologickým patří mj. například poruchy příjmu potravy (anorexie, bulimie).

Sociokulturní pojetí také vyjadřuje vázanost společnosti na hodnoty a normy střední a vyšší sociální vrstvy. Zbytek společnosti je nemůže podstatněji ovlivnit. Sociokulturní norma se odráží ve stereotypch postojů k lidem, kteří jsou určitým způsobem odlišní. Jejich chování bývá častěji posuzováno jako nepřijatelné a abnormální. Je takto hodnoceno proto, že se vymyká běžnému očekávání. Méně příznivě bývají hodnoceny všechny nápadné projevy, přestože se nemusí jednat o jevy deviantní či patologické. Obecná potřeba orientace vede k tendenci nějakým způsobem odlišné jevy a jejich nositele nálepkovat a v souvislosti s tím dochází mnohdy i k jejich stigmatizaci (viz teorie etiketizace).

Sociokulturní pojetí normality a abnormality je nejčastěji používaným přístupem. V naší publikaci se zabýváme sociálně patologickými jevy a chováním. Vzhledem k tomu používáme tento přístup v kapitolách, které se těmito jevy konkrétně zabývají, jako východisko hodnocení jejich důsledků pro společnost.

Norma skupiny

Různé společenské skupiny se mohou ve svých kritériích hodnocení normality jevů a chování lišit. Pojetí normy závisí na konkrétním sociálním kontextu. Své normy a pojetí abnormality mohou mít tyto skupiny vymezeny generačně, profesně, etnicky, náboženskou příslušností, zdravotním postižením, sdílením určité specifické zkušenosti atd. Z hlediska svých normativních kritérií se mohou značně lišit např. ve vztahu k hodnocení dosažené sociální pozice, způsobů chování, které mohou být hodnoceny jako normální, a jinou skupinou jako asociální apod. Hovoříme o tzv. dílčí, skupinové normě, která určuje kritéria specifická pro část populace nebo různé společenské skupiny.

Vágnerová¹⁶ uvádí příklad specifčnosti norem subkultury vězňů, ke kterým patří tvrdost, vynucená vnitřní solidarita a účelové vztahy s personálem. Charakteristické znaky této skupiny jsou dány nejen potřebou obrany v situaci, kdy má člověk omezené možnosti. Mohou vyplývat

¹⁶ Vágnerová, M. Psychopatologie pro pracovníky policie a vězeňské služby. Liberec: TU, 2003.

i z dřívějších zkušeností trestaných. V této skupině se lze setkat s různými sociálně patologickými formami chování, které jsou za daných podmínek považovány za standardní (vydírání, přizívování, šikana a agrese jakéhokoli druhu).

Posun normativních kritérií má svůj význam. Srovnání s nepostižitelnou populací nebo například nedosažitelnost normy většinové populace z důvodu různého znevýhodnění by mohlo vést k potlačení motivace vedoucí k jejímu dodržování. Normy, které platí jen pro určitou skupinu, jsou však specifické a jejich přijetí může po určité době vést ke zkreslenému hodnocení. S deformací hodnocení se lze setkat např. u dlouholetých zaměstnanců různých zařízení, ať už jde o věznicí nebo psychiatrickou léčebnu. Přes všechny uvedené výhrady mají dílčí normy svůj smysl pro zjednodušení základní orientace a diferenciaci v rámci podskupiny.

Mediální norma

Při vymezení normality mají v současné době značnou úlohu média. Bylo by dokonce možné vymezit nějakou mediální normu, která zahrnuje to, co je opakovaně a často atraktivním způsobem prezentováno jako žádoucí nebo standardní. Jedná se často o idealizovanou realitu, kdy je jako norma prezentován určitý vzor, symbol, který je proklamován za standard přesto, že se jedná o extremitu.

Jako normální je prezentován krásný, štíhlý, zdravý, bohatý, šťastný atd. jedinec. Vyrovnat se mu není ve skutečnosti prakticky možné. Na tomto způsobu prezentace je založena reklama.¹⁷ Typickým příkladem je prezentace zdraví a štíhlosti a přípravků, jejichž používání k dosažení prezentovaného ideálu vede. Je dobré se zamyslet nad vlastníky médií, nad tím, kdo reklamu financuje a jaký je pravděpodobně jeho cíl.

Sdělovací prostředky mohou nežádoucím způsobem ovlivňovat např. postoj k násilí. Takové chování je zde prezentováno velmi často jako něco běžného, a tudíž i normálního. V tomto případě nejde jen o nadměrnou frekvenci akčních filmů, které jsou zjevnou fikcí, ale i o pojetí zpravodajství. Zpravodajství o společenských událostech (s převahou různých neštěstí a senzací) může vyvolat pocit, že násilí je normální. To však zvyšuje tendence k agresivnímu jednání, zejména u dětí a mládeže.¹⁸

Funkční pojetí

Toto pojetí pokládá za normální to, co umožňuje optimální fungování jedince či skupiny ve společnosti. Již toto vymezení vyvolává otázku, co to znamená optimální fungování a jak jej lze

¹⁷ Thompson, J. B. *The Media and Modernity. A Social Theory of the Media*. Cambridge: Polity Press, 1995.

¹⁸ Říčan, P. *Agresivita a šikana mezi dětmi*. Praha: Portál, 1995.

objektivně vymezit. S tímto pojetím souvisí pragmatický přístup, který považuje za optimální fungování dosažení určitého cíle. Také bychom mohli chápat optimální fungování jako uspokojování individuálních potřeb a zájmů jedince.

Pragmatický přístup však nebere ohled na způsob dosažení cíle a na prostředky, které byly k jeho dosažení použity. Prostředí společnosti a adaptivní mechanismy spočívající v deviantním chování by mohly být podle tohoto pojetí považovány za normu. Přes společensky proklamované cíle mohou být prostředky k jejich dosažení nežádoucí. Touto problematikou se zabývají např. teorie subkultur a teorie anomie R. K. Mertona (viz kapitola 3).

V současné době je v naší společnosti k dispozici celá řada příkladů. Jedná se o jedince, kteří za optimální fungování ve společnosti považují nadprůměrné bohatství. Toho však dosahují různými nelegitimními prostředky. Pro některé z nich se ustálilo označení tunelování, které přesáhlo i hranice ČR. Podstatný význam zde má i vliv tzv. mediální normy. Někteří jsou schopni působit i na posun formálních pravidel (díry v zákonech, prosazování zákonů výhodných pro určitou skupinu).

2.3 Shrnutí

Stanovit to, co je ve společnosti normální a co již není, je obtížné. Hranice normy je pohyblivá, normalita může být posuzována podle různých kritérií. Vymezení normy závisí na mnoha faktorech, např. na četnosti nebo intenzitě posuzovaných projevů. Je sociokulturně podmíněno, norma se mění v průběhu času. Pro různé sociální skupiny mohou rovněž platit různá normativní kritéria. Jedná se tedy o značně subjektivní proměnnou, jejíž hranice se v průběhu společenského vývoje může různě měnit a posouvat.

Otázky a problémy k úvaze:

- Nyní si zkuste položit stejnou otázku jako u předchozí kapitoly. V čem spočívá případný rozdíl vaší tolerance k chování těch, kteří jsou mladší, ke spoluvrstevníkům a ke starším? Platí to i v případech vašich blízkých? Lze vysvětlit případný rozdíl z pohledu normy?
- Zamyslete se nad tím, jak může mediální norma ovlivňovat toleranci druhých vůči jevům, které vnímáte negativně s vyšší intenzitou.
- Představte si, že by se na normalitu chování dalo pohlížet pouze statisticky. Co by to mohlo pro společnost a vaše blízké znamenat ve smyslu kladném i záporném?
- Kdyby byly mediálně proklamované cíle dosažitelné jen pro menší skupinu osob, jaké důsledky a souvislosti by to mohlo podle vašeho názoru mít?